

2024, Vol. 5(2), 241-260
© The Author(s) 2024
Article reuse guidelines:
<https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif>
DOI: 10.47613/reflektif.2024.158
Article type: Research Article

Received: 14.03.2024
Accepted: 10.05.2024
Published Online: 25.06.2024

Deniz Dölek-Sever*

Hayvan Tarihi: Osmanlı-Türkiye Geçmişine Türlerarası Perspektifle Bakmak

Animal History: Viewing the Ottoman-Turkish Past Through an Interspecies Perspective

Öz

İnsan-hayvan ilişkilerinin zaman içerisindeki değişimini ve hayvanların geçmişteki çoklu rollerini inceleyen hayvan tarihi, Osmanlı ve Türkiye tarih araştırmalarında 2010'lerden itibaren gelişen yeni bir alt alandır. Bu makale, tarih disiplininin insanmerkezci (*anthropocentric*) zihniyet yapısına alternatif olarak geçmiş türlerarası bakış açısıyla incelemeyi öneren hayvan tarihini, çeşitli metodolojik sınırları ve bu sınırların aşılmasıyla tarihyazımına sunduğu katkılar bağlamında analiz etmektedir. Geçmişteki pek çok insan etkinliğinin önemli bir aktörü olan hayvanlara tarih anlatılarında yer verilmemesi ya da yalnızca edilgin bir vasıta olarak yer verilmesi eksik ve yetersiz bir geçmiş tahayyülü oluşturulduğu anlamına gelir. Bu bakımdan, hayvan tarihi, geçmişin hakikatine daha fazla yaklaşılmasını sağlar. Ayrıca, insanın kendini diğer türler arasında üstün olarak konumlandırmasının tarihsel kökenlerine ışık tutarak hâlihazırda insanın hayvanlarla kurduğu eşitsiz ve yıkıcı ilişkilerin dönüştürülmesine katkıda bulunur. Makale bu imkânları barındıran hayvan tarihinin Türkiye ve Osmanlı tarih araştırmalarındaki örneklerini değerlendirerek yeni araştırmacılara bir referans sunmaktadır.

241

Abstract

Animal history, which studies the changes in human-animal relations over time and the diverse roles of animals in the past, is a new subfield in Ottoman and Turkish historiography that has been developing since the 2010s. It aims to examine the past through an interspecies perspective as an alternative to the anthropocentric approach of historiography. This article analyzes animal history regarding its methodological limitations and its contributions to historiography when these limitations are overcome. Despite being important actors in almost all human activities in the past, animals are not included in historical narratives, or are only seen as passive instruments meaning that current anthropocentric historiography offers an incomplete and insufficient knowledge of the past. Therefore, animal history allows us to get closer to the reality of the past, and also helps to change the unequal and destructive relationships that humans currently have with animals since it illuminates the historical origins of humans' self-positioning as superior to other species. The article offers a trajectory for future animal historians through a review of publications on Ottoman and Turkish animal history.

Anahtar Kelimeler

Hayvan tarihi, türlerarası perspektif, insan-hayvan ilişkileri, çevre tarihi, Osmanlı-Türkiye tarih araştırmaları

Keywords

Animal history, interspecies perspective, human-animal relations, environmental history, Ottoman-Turkish historiography

* Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, ddolek@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1944-0239.

*Boyunduruğu ve zincirlerini tangırdatarak
dalların gölgesinde duran öküzler,
neyi anlatır gözleriniz?
Gözlerinizde gördüğüm,
hayatında okuduğum tüm yazuların ötesindedir.*
(Whitman, 2024, s. 42)

Giriş

11 Temmuz 1900 tarihinde Gerede kaymakamı, bölgede meydana gelen ve yıllardır engellenemeyen hayvan hırsızlığı vakaları hakkında İstanbul'a bir rapor gönderir. Buna göre köylülere ait beygir, davar ve sığır sürekli çalındığı için köylüler tarımsal faaliyetlerini sürdürmemekte, gündelik ihtiyaçlarını karşılayamamakta ve gittikçe yoksullaşmaktadır. Söz konusu hayvanların¹ köylülerin hayatındaki eksikliği, onları radikal değişiklikler yapmaya itmektedir; bir kısmı farklı yerlere göç etmeyi, bazıları ise dilencilik yapmayı düşünür hale gelmiştir (Dölek-Sever, 2021, s. 177-178). Aynı yılın 31 Mart tarihli gazeteleri İstanbul'da Galata rıhtımında çıkan bir yangından bahseder. Haberlere göre alevler, kısa sürede, rıhtımdaki ahşap kafeslerde belli bir ücret karşılığında ziyaret edilebilen gezici hayvanat bahçesine sıçramıştır. Aslan, kaplan, boz ayı, maymun, keçi ve yılan gibi hayvanların bulunduğu kafeslerden yükselen çığlıklar öylesine güçlüdür ki itfaiye erleri korkudan yangına bir süre müdahale edemezler. Seslerin giderek azaldığı ve görevlilerin yangına nihayet müdahale etme cesaretini gösterebildiği ana dek geçen on beş dakikalık sürede bir köpek ve dişi bir kurt dışındaki tüm hayvanlar yanarak can verir (Dölek-Sever, 2024, s. 378-379). On sene sonra yani 1910 yılının yaz aylarında ise İstanbul'daki on binlerce sokak köpeği güvenlik ve kamu sağlığı açısından modern kent yaşamına zarar verdikleri gerekçesiyle Sivri Ada'ya, nam-ı diğer Hayırsız Ada'ya sürülerek ölüme terk edilir (Gündoğdu, 2018, s. 555). Oysa 400 yıl öncesine, yani 16. yüzyıla ait hatıratlarda ve seyahatnamelerde İstanbul sakinlerinin sokak köpekleriyle olan iyi ilişkileri Avrupalı gezginler tarafından Doğu'nun en şaşırtıcı ve takdire şayan tarafı olarak değerlendirilmiştir (Arbel, 2010, s. 65-68).

Bu örneklerdeki gibi daha pek çok hayvanın Osmanlı-Türkiye tarihinde oynadıkları etkin roller ve insanlarla olan ilişkilerinin geçirdiği dönüşümler özellikle 2010'lardan itibaren yapılan hayvan tarihi araştırmalarında giderek artan bir şekilde konu haline gelmiştir. Bu makale, insanmerkezci bakış açısını terk ederek geçmişi türlerarası bir yaklaşımla ele almayı hedefleyen hayvan tarihinin hem metodolojik sınırlarını hem de bu sınırlar aşıldığında tarih disiplinine sunduğu imkânları analiz etmektedir. Ayrıca Osmanlı ve Türkiye hayvan tarihi çalışmalarının genel bir değerlendirmesi sunulmuştur.

Hayvan Tarihinin Ortaya Çıkışı

Tarihyazımı, 20. yüzyılın ikinci yarısında köklü dönüşümlerden geçer. Tarihçilerin sordukları sorular, kullandıkları metotlar ve tarihsel değişimi meydana getirdiğini düşündükleri aktörler farklılaşır. Siyasi tarihten toplumsal tarihe doğru genişleyen tarih disiplini ekonomiden kültüre, toplumsal cinsiyetten mikro ölçekli yapılara kadar çok çeşitli konuları anlatısının merkezine koymaya talip olan çalışmalarla zenginleşir. Bu değişime paralel olarak, hayvan tarihi çalışmaları da 20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkar. Harriet Ritvo tarafından 1987 yılında yayınlanan *The Animal Estate: The English and Other Creatures in the Victorian Age* [*Hayvan Zümresi: Victoria Döneminde İngilizler ve Diğer Canlılar*] başlıklı kitap bu açıdan bir başlangıç noktası olarak kabul edilir (Fudge, 2002, s. 9; Kean, 2012, s. 58; Specht, 2016, s. 326). Ritvo, bu çalışmasında, İngiltere’de 18. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyıl boyunca devam eden hayvanlarla ilgili yasal düzenlemelerin insan-hayvan ilişkilerinde önemli dönüşümlere neden olduğunu savunur. Çeşitli hayvanların Victoria Döneminde oynadığı rollere odaklanan bu araştırmanın alanda öncü olarak kabul edilmesinin temel nedeni, bütüncül (*holistik*) bir bakış açısıyla, insan ile insan olmayan hayvanları geçmişte inşa eden aktörler olarak değerlendirilmenin –yani geçmişe türlerarası perspektifle bakmanın– tarihin daha eksiksiz ve doğru anlaşılması için bir gereklilik olduğunu vurgulamasıdır (Ritvo, 1987; Fudge, 2002, s. 9-10).

Harriet Ritvo’nun açtığı bu yolu öncelikle Kuzey Amerika’dan ve Avrupa’dan daha sonra da dünyanın farklı coğrafyalarından tarihçilerin takip etmesiyle beraber, 1990’ların sonlarına doğru hayvan tarihi bazı ülkelerde tarihyazımının bir parçası olarak görülmeye başlar (Ritvo, 2002; Specht, 2016, s. 326). Meydana gelen bu gelişmede çevre tarihinin rolünü yadsımamak gerekir. Nitekim hayvan tarihi çalışmaları sık sık çevre tarihinin bir parçası olarak değerlendirilir. Ayrıca hayvan tarihçilerinin büyük bir kısmı çevre tarihi alanında da çalışmalar yapmaktadır.² Bu açıdan bakıldığında, 20. yüzyılın son çeyreğinde tarih disiplini içinde yeni gelişen bir alt alan olarak çevre tarihine yönelik ilginin artmasının ardında yatan nedenleri irdelemek, hayvan tarihinin hedeflerini ve kapsamını anlayabilmek açısından elzemdir.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki sosyoekonomik ve teknolojik gelişmeler, insanın doğal çevre yani toprak, hava, su ve canlılar dünyası üzerinde yarattığı olumsuz etkilerin son derece büyük bir ivmeyle artmasına sebep olur. Özellikle 1950’lerden itibaren nüfus, kentleşme, baraj inşası, suni gübre kullanımı, motorlu taşıtlara dayanan ulaşım faaliyetleri ve fosil yakıt kullanımı gibi sosyoekonomik parametrelerde çarpıcı yükselişler yaşanır (Steffen, Grinevald, Crutzen ve McNeill, 2011, s. 849-850). Bu gelişmelerin çevreye olan etkileri de aynı ölçüde belirgin olmuştur. Karbondioksit (CO₂) ve metan (CH₄) gibi sera etkisi yaratan gazların atmosferdeki oranının hızla çoğalması; sanayileşme, madencilik, endüstriyel tarım ve ormansızlaşma nedeniyle kara ekosistemlerinde meydana gelen tahribat ve endüstriyel balıkçılık ve çevre kirliliği nedeniyle su ekosistemlerinin bozulması, tarihin hiçbir döneminde 1950 sonrasındaki hızla gerçekleşmemiştir.³ Sonuç olarak, 1960’lardan itibaren tümü insan faaliyetlerinden ötürü

meydana gelen çevresel problemlere bir yanıt olarak –öncelikle bunların daha fazla görünür oldukları sanayileşmiş ülkelerde– çevre hareketi ortaya çıkar (McNeill, 2000, s. 349-355).

Çevre hareketi bir taraftan insan-doğa ilişkisine dair insanmerkezci bakış açısını değiştirip yeni politikalar üretilmesini sağlamak için çaba harcamış, diğer taraftan da insanın doğal çevresiyle olan ilişkisinin ne zaman ve ne şekilde dönüştüğünü irdelemiştir. Bu noktada tarihçiler de yükselen çevre bilinciyle beraber geçmişi insan-doğa ilişkisine dair sorular üzerinden incelemeye girişirler. Neticede 1960’ların ikinci yarısından itibaren önce Kuzey Amerika’da ve sonra Avrupa ülkelerinde, çevre tarihi, tarihyazını içerisinde gittikçe artan bir ilgiyle derinlik kazanan bir alt alan haline gelir. Çevre tarihinin ortaya çıkışı ve tarih camiasında kabul görmesi şüphesiz ki hayvan tarihi araştırmalarının gelişiminde kilit bir rol oynamıştır. Ancak hayvan tarihine yönelik ilginin artmasının tek sebebi bu değildir. Sanayi Devrimi’nden itibaren ve özellikle 20. yüzyılda insan-hayvan ilişkilerinde yaşanan köklü dönüşümler bazı tarihçileri bu konuda daha kapsamlı araştırmalar yapmaya itmıştır. Son yüz elli yılda hızla çoğalan insan nüfusu başta şehirleşme ve sanayileşme olmak üzere hayvanların yaşam alanlarını dramatik şekilde daraltan çeşitli etkinliklerin artmasına neden olmuş, bunlara paralel olarak yaşanan çevre kirliliği ve ekosistemlerin maruz kaldığı tahribat hayvan türlerinin yok olmasında baş rolü oynamıştır (McKee, Chambers ve Guseman, 2013, s. 776-778; Pincheira-Donoso ve diğerleri, 2022, s. 3).

Neolitik Devrim’in⁴ başladığı dönemde tüm kara omurgalıların toplam biyokütlesinin %99’unu yaban hayvanları, %1’ini ise insanlar oluşturmaktaydı (Smil, 2011, s. 615-619). Günümüzde aynı biyokütle içerisinde insanın oranı %32’ye yükselirken sadece insan ihtiyaçları için “üretilen” besi hayvanlarının oranı %67’dir. Yani insanlar ve insan yararına kullanılmak üzere yetiştirilen diğer hayvanlar, kara omurgalıların biyokütlesinin %99’una tekabül ederken yaban hayvanlarının oranı bugün sadece %1’dir (Smil, 2011, s. 615-619).⁵ Yalnızca kuşlar söz konusu olduğunda bile tablo değişmez. Mevcut verilere göre insan tüketimine sunulan kümes hayvanlarının biyokütlesi, yabani kuşların biyokütlesinden yaklaşık üç kat daha fazladır (Bar-On, Phillips ve Milo, 2018, s. 6508). Tüm bu göstergeler modern insanın hayvanla kurduğu ilişkinin yok etme, sömürme ve tüketmeye dayanan problemlili bir ilişki olduğuna işaret eder. Gelineen noktada pek de iç açıcı görünmeyen bu tablo, tarihçileri insan-hayvan ilişkilerinin geçmişi üzerine daha fazla ve daha farklı biçimlerde düşünmeye yönlendirmiştir.

Hayvan tarihi çalışmaları ortaya çıkmadan önce de hayvanlar zaman zaman tarih araştırmalarının konusu olmuştur. Çok çeşitli biçimlerde insan hayatının ayrılmaz bir parçası olan hayvanların tarihyazımında hiç yer almaması zaten düşünülemez. İnsanın ekonomik faaliyetlerinin bir parçası olarak iktisat tarihinde; kültürün şekillendirdiği ya da değer biçtiği bir kategori olarak kültür tarihinde; siyaset, toplum ve din gibi insanın düşünsel dünyası için önem taşıyan alanları anlamlandırmaya yardım eden bir araç olarak düşünce tarihinde; deneylerde kullanılan, doğanın bilgisine ulaşılmasını sağlayan ve nihai olarak insanlığın bilimsel gelişiminin takip edilebileceği vasıtalar olarak da bilim tarihinde hayvanlara rastlamak mümkündür

(Vandersommers, 2016). Hayvan tarihi çalışmaları tüm bu alanların bilgi birikiminden faydalanmakla birlikte metodolojik açıdan çeşitli noktalarda onlardan ayrılır ve bazı sınırların hem düşünülmesi hem de aşılması sayesinde geçmişin başka bir gözle değerlendirilmesi adına zengin olanaklar sunar.

Hayvan Tarihinin Yöntemsel Analizi: Sınırları Aşmak

Tarih en genel ifadesiyle geçmişteki değişimleri açıklayan bilim dalıdır. Söz konusu değişimleri meydana getiren aktörler ise tarihyazımı açısından zaman içerisinde farklılaşır. Tarihçilerin geçmişi ne şekilde açıklamaya çalıştıkları tarihsel aktörlerin belirlenmesinde kilit rol oynar. 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ortalarına kadar ağırlıklı olarak siyasi alandaki değişim üzerinden geçmişi anlatan tarihyazımı devlet yöneticileri başta olmak üzere siyasi ve askeri elitleri, yani erk sahibi “büyük adamlar” ile az sayıdaki “büyük kadınlar”ı tarihsel aktör olarak görmüştür. 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren tarihçilerin bir kısmı tarihsel gerçekliğin sadece bir kısmını görünür kılan bu yaklaşımı eleştirmeye başlar. Yeni bakış açısına göre geçmişi açıklamak adına toplumsal ve ekonomik yapılar en az siyaset kadar önemlidir. 1950’lerden itibaren toplumsal tarih yaklaşımları çerçevesinde başta işçi sınıfı olmak üzere çeşitli grupları tarihsel birer aktör olarak değerlendiren çalışmalar tarihyazımında öne çıkar. 1970’lerde ise tarih disiplininde yeni tartışmalar ve bakış açıları şekillenmeye başlar. Bir taraftan, eskiden tarihsel bir aktör olarak görülmemeyen “sıradan” kadınları anlatının merkezine yerleştiren toplumsal cinsiyet çalışmaları ve azınlıklar, kent yoksulları, çocuklar gibi madun gruplara odaklanan sosyal tarih çalışmaları yapılır. Diğer taraftan, bazı tarihçiler küçük ölçekli analiz birimlerimden hareketle tarihsel gerçekliğin aydınlatılabileceğini gösteren mikro tarih araştırmalarıyla ilgilenir. Tüm bu gelişmeler, incelenen konulara ve tarihsel aktörlere dair köklü değişimlere işaret etse de ortaya çıkan yeni yaklaşımların önceye göre değişmeden kalan ortak bir noktası vardır: insan-merkezcilik (*anthropocentrism*).

Tarih disiplinin siyasi tarihten sosyal tarihe, iktisat tarihinden toplumsal cinsiyet tarihine kadar bütün alt alanları, anlatılarını insan veya onun oluşturduğu yapılar üzerinden kurar. Öte yandan 1960’ların sonunda ortaya çıkan ve insanın içinde yaşadığı ve çeşitli etkinliklerde bulunduğu doğa ile karşılıklı ilişkisini zamansal dönüşümüyle beraber açıklamaya çalışan çevre tarihi yepyeni bir bakış açısı ortaya koyar (Hughes, 2019, s. 1). Burada çevre tarihinin altı çizilmesi gereken yenilikçi yönü “karşılıklı ilişki” vurgusudur. İnsan ile çevre arasındaki ilişki her ne kadar son iki yüz yıldır yalnızca insan tarafından belirleniyor gibi görünse de tarihsel olarak insan, doğadaki diğer unsurlarla birlikte ve onlarla sürekli etkileşim içerisinde eylemde bulunur (Hughes, 2001, s. 4; McNeill, 2003, s. 6). Bu açıdan bakıldığında tarihsel değişimin faili yalnızca insan ve insan faaliyetleri değildir. Geçmiş insan ile insan olmayan varlıklar arasındaki ilişkiler şekillendirilmiştir. Çevre tarihinin hangi açılardan diğer tarihyazımı yaklaşımlarından ayrıldığını J. Donald Huges şöyle ifade eder (2001, s. 5):

Önceki tarih, insan toplumu içindeki ilişkilerin dışında önemli bir ilişki biçimi görmezken, çevre tarihi, anlatılarında insan türünün diğer türlerle ve yaşamı mümkün kılan koşullarla karşılıklı ilişkilerinin önemini vurgular. Önceki tarih doğa ve çevrenin varlığını kabul ettiğinde bile onları sadece bir arka fon olarak ele alırken, çevre tarihi doğayı ve çevreyi [geçmişî şekillendiren] aktif güçler olarak değerlendirir.

Kısacası doğayı ve çevreyi insan etkinliklerinin arka planına değil, insanla etkileşim halindeki aynı etkinliklerin merkezine yerleştiren çevre tarihi, insanmerkezci bakış açısını eleştiren ve bunu değiştirmeye talip olan ilk tarihsel yaklaşım olur. Benzer şekilde hayvan tarihi de hayvanların insan etkinliklerinin edilgin birer parçası olduğu fikrini reddeder ve insan ile hayvan arasındaki karşılaşmaların, işbirliklerinin ve mücadelelerin zaman içerisindeki dönüşümünü incelerken hayvanları insan faaliyetlerinden etkilenen ama aynı zamanda çeşitli şekillerde insanı ve faaliyetlerini etkileyen, değiştiren ve yönlendiren aktörler olarak ele alır (Fudge, 2006; Fudge, 2014, s. 10; Hribal, 2007, s. 109-110; Kean, 2012, s. 59; Specht, 2016, s. 331).

Hayvanın tarihsel bir aktör olarak değerlendirilmesi, birincil kaynaklara ilişkin bazı metodolojik sorunları beraberinde getirir. Bütün tarihçiler gibi hayvan tarihçileri de araştırmalarını öncelikle yazılı birincil kaynaklara dayandırmaktadır. Ancak hayvanlar yazılı belge bırakmazlar. O halde hayvan tarihçileri insanlar tarafından üretilmiş birincil kaynaklardan yola çıkarak insan-hayvan ilişkilerini çözümleyen ve hayvanı anlatılarının merkezine yerleştiren araştırmalar yapmak zorundadır (Fudge, 2002, s. 5). İlk bakışta sadece hayvan tarihine özgü bir sınırlılık olarak değerlendirilebilecek bu durum aslında birincil kaynakların doğasıyla ilgili çok daha genel bir gerçekliğe işaret eder. Birincil kaynaklar, oluşturuldukları dönemdeki zihniyetin süzgecinden geçerek ortaya çıkan bilgiyi aktarır. Dolayısıyla yalnızca hayvanlarla değil insanlarla ilgili çoğu mesele de belli bir perspektiften kayıt altına alındığı haliyle tarihçilere ulaşır (Fudge, 2014, s. 5). Yazılı birincil kaynaklarda hayvanlar da belli bir dönemde yaşamış insanların onları nasıl gördüğüne ve onlardan ne şekilde, hangi bağlamda bahsetmeyi tercih ettiğine bağlı olarak karşımıza çıkarlar, yani belli bir temsil üzerinden görünür olurlar (Fudge, 2002, s. 6). Gene de bu durum, tarihsel kayıtların hayvanmerkezci bir yaklaşımla kullanılamayacağı anlamına gelmez (Kean, 2012, s. 62). Yapılması gereken, birincil kaynakların görünürdeki metinselliğinin ötesine geçmeye çalışmaktır. Hayvan tarihçileri bu anlamda birincil kaynaklara çok ve çeşitli sorularla yönelerek satır aralarını okumayı önerir (Fudge, 2014, s. 14; Kean, 2012, s. 62). Buradaki amaç belgeleri hayvanlar adına konuşmaktır; yani onların birincil kaynaklarda açıkça yazılı olmayan deneyimlerine ses vermektir (Benson, 2011, s. 4). Hayvan tarihi perspektifiyle oluşturulan çeşitli soruların belgelere yöneltilmesi sayesinde hayvanların gerçek deneyimlerine dair değerli ipuçlarına ulaşmak mümkündür.⁶

Birincil kaynaklarla ilgili diğer bir husus da hayvanların genellikle veri setleri halinde, yani sürü olarak ifade edilmeleridir (Fudge, 2014, s. 10).⁷ Birey olarak ise, özellikle resmî belgelerde, ancak bir problem dâhilinde görünür olurlar. Örneğin, bir köpek birini ısırduğunda, bir at birine çifte attığında, bir şahsa ait sığır veya davar başka birinin tarlasına girip ekinleri mah-

vettiğinde, ya da tutsak yaban hayvanlarının bir yerden başka bir yere nakledilmesi için resmî makamlardan izin istendiğinde. Oysa gerçek hayatta hayvanların varlıkları ve etkinlikleri bu tür olaylarla sınırlı değildir. Hayvanların geçmişteki rollerini daha bütüncül bir şekilde ortaya koymak için, tarihçilerin arşiv belgeleri ve resmî kayıtların yanı sıra geniş bir yelpazeden çok çeşitli birincil kaynakları kullanmaları gerekir.

Anılar, seyahatnameler ve modern dönem için gazeteler en çok kullanılan diğer yazılı birincil kaynaklardır. Ancak bu kaynaklarda da hayvanların gündelik hayatlarına, deneyimlerine ve insanla etkileşimlerine dair bilgiler genellikle dağınık bir biçimde bulunur. Bu nedenle çok sayıda birincil kaynak tarayıp sonuçta birbirinden kopuk ve sınırlı miktarda veriyle başa kalmak (tarihçilerin korkulu rüyası) hayvan tarihçilerinin sıklıkla deneyimledikleri bir durumdur.⁸ Karşılaştıkları boşlukları doldurabilmeleri için yazılı birincil kaynakların yanı sıra somut materyallerden ve hatta mimari yapılardan istifade etmeleri gerekir. Örneğin, çiftlik hayvanları ya da yük hayvanları söz konusuysa ahırlar ve hayvanların koşulduğu çeşitli araçlar, yahut seyirlik amaçlı kullanılan yaban hayvanları söz konusuysa barınaklar, kafesler, zincirler ve kamçı ya da kısıkaç gibi aparatlar birincil kaynağa dönüşür. O halde hayvanların izlerini geçmişte bulmak isteyen ve doğru şekilde bakmasını bilen bir göz için kaynaklar zannedildiği kadar sınırlı değildir. Hayvan tarihçisi Susan Nance'in cümleleri bu saptamayı özetler niteliktedir (2013, s. 10):

[F]illere ve diğer insan olmayan canlılara, bir insan gibi birincil kaynaklar yaratmış olma sorumluluğunu yüklememize gerek yok. Filler hiçbir zaman günlük tutmamış ya da gazete köşesi yazmamış olsalar da [çeşitli şekillerde] ayak izleri ve dışkılarıyla, yaralı veya şaşkın seyircilerin anlattıklarıyla, yıkılan köprüler ve ahırlarla, fotoğraflardaki görüntülerle, koşum takımlarının, prangaların tasarımıyla ve aramayı denediğimiz takdirde bulabileceğimiz diğer "izler" ile tarihi kayıtları işaretlemişlerdir.

Hayvan tarihçileri için yazılı birincil kaynakların belirlediği sınırları aşmanın diğer bir yöntemi de disiplinlerarası bakış açısıyla farklı alanların bilgilerinden yararlanmaktır. İnsanın bir varlık olarak canlılar içerisinde kendini konumlandırmasını ve başka türlerle ilişkisini gözden geçirirken felsefe başta olmak üzere diğer beşerî ve sosyal bilimlerle temas kurmak olmazsa olmazdır.⁹ Ayrıca hayvan ıslahı, hayvanların genetik ve biyolojik yapıları ile fiziksel özellikleri bağlamında zootečni, zooloji ve veterinerlik alanlarının birikimleri de çok kıymetlidir. Hayvanların geniş ekosistemlerdeki rolleri ve farklı canlılarla etkileşimleri açısından ekolojije başvurmak da elzemdir. Kısacası, hayvan tarihi veterinerlikten felsefeye kadar uzanan farklı alanlardan yararlanmayı gerektirir (Nance, 2015, s. 3). Hayvan davranış bilimi olarak tanımlanan etoloji de son zamanlarda hayvan tarihi çalışmalarının çokça faydalandığı bir alandır (Fudge, 2014, s. 14-15; Gündoğdu, 2022, s. 58). Genellikle doğal ortamlarda yapılan gözlemlerle hayvanların grup ya da birey olarak davranış örüntülerini ortaya koymayı hedefleyen etoloji, incelediği hayvanları, deneyimleyen, karşı çıkan, işbirliği yapan ve çevresini dönüştüren canlı

lar olarak ele alır.¹⁰ Dolayısıyla insan eliyle oluşturulmuş yazılı birincil kaynaklardaki hayvan temsillerinin ötesine geçmek adına etoloji paha biçilmez bir bilgi repertuarı sunmaktadır.¹¹

Hayvan tarihini öteki tarih alanlarından ayıran metodolojik öğelerden bir diğeri, bu bölümün başında da belirtildiği üzere geçmişe yönelik bakış açısıdır. Tarihinin belli bir döneme hangi mercekten baktığı önemlidir çünkü ancak bu mercekten görebildiği kadarını aydınlatılabilir ve aktarabilir. O halde insanmerkezci perspektiften mümkün merteye uzaklaşan tarihçiler geçmişini farklı farklı biçimlerde irdeleyeceklerdir. Öte yandan tüm beşerî ve sosyal bilimler gibi tarih de temelde insanı merkeze alan bir disiplindir ve araştırma konuları, başvurduğu kaynaklar ve kullandığı metotlar insanın geçmişini anlamak ve açıklamak üzere şekillenmiştir. İnsanın yegâne aktör/fail olarak kabul edildiği ana akım tarihyazımında, insan dışındaki tüm varlıklar birer araç ya da arka plan olarak değerlendirilir. Buna paralel olarak gerek dünyada gerek Türkiye’de verilen tarih eğitimi de insanmerkezci perspektifi pekiştirmeye hizmet etmektedir. Dolayısıyla türcü yaklaşımların uzağında, hayvanları tarihsel anlatıya dahil eden ve insan-hayvan etkileşiminin karşılıklılığına odaklanan çalışmaların tarihyazımında bir yer edinebilmesi için hayvan tarihçilerinin öncelikle kendilerinde bir zihniyet değişimi yaratmaları gerekir. Bu yolda atılacak ilk adım, insanın tarihin faillerinden yalnızca biri olduğunu kabul etmektir. İlk adımı atabilen tarihçilerin karşısına yeni, alışılmadık, engin geçmiş panoramaları çıkacaktır.

Hayvan Tarihinin Olanakları ve Osmanlı-Türkiye Hayvan Tarihi Çalışmalarının Genel Değerlendirmesi

Tarihçilerin hayvanların geçmişte oynadığı rollerle ilgilenmelerinin ve insan-hayvan ilişkilerine odaklanmalarının ardında yatan nedenlerden biri, bu alt alanın tarih disiplinine sağlayabileceği olanaklardır. Hayvan tarihi öncelikle tarih biliminin temel hedeflerinden biri olan daha bütünlüklü ve eksiksiz bir geçmiş bilgisine ulaşılmasına katkıda bulunur. Geçmişte neredeyse bütün insanlar şu ya da bu şekilde hayvanlarla ilişki içinde olmuştur: tarım, beslenme, savaş, eğlence, dinî ritüel, ulaşım, ticaret, madencilik gibi faaliyetlerde hayvan insanın yanı başındadır. Hayvanlar olmadan bu etkinliklerin bambaşka biçimlerde yapılacağı ya da hiç yapılamayacağı ve tarihin de bambaşka gerçekleşeceği rahatlıkla söylenebilir. Buna rağmen tarih anlatılarında hayvanlar ya hiç görünmez ya da ancak edilgin bir yardımcı öge veya arka fon olarak yer alır (Mikhail, 2014, s. 1; Vandersommers, 2016). Oysa Alan Mikhail’in de belirttiği gibi hayvan ile insan arasındaki ilişkinin geçirdiği dönüşümlerin ve hayvanların çok farklı alanlardaki etkin rolünün anlaşılması, herhangi bir zamanda ve mekânda gerçekten neler olup bittiğini kavrayabilmek için elzemdir (2014, s. 1). Dolayısıyla, hayvanların dâhil edilmediği bir tarih anlatısı önemli bir aktörü göz ardı ettiği için geçmişin eksik ve yetersiz bir bilgisini sunar (Gündoğdu, 2022, s. 57; İnal, 2021a, s. 58; Mikhail, 2014, s. 180).

Türlerarası bir bakış açısıyla yapılan hayvan tarihi çalışmaları olay, süreç ve kurumları belli bir kavramsal çerçevede analiz ederek bunlar arasında var olan ama ilk bakışta fark edilemeyen bağlantıları ve etkileşimleri açığa çıkarmayı mümkün kılar (Mikhail, 2014, s. 180).

Hayvan tarihinin sunduğu bu olanağı, Erica Fudge insan-çiftlik hayvanı ilişkisi özelinde şöyle özetler (2014, s. 4):

[İ]ktisadî tarım tarihi, hayvanlara yalnızca belirli tarım uygulamalarını veya tüketim kalıplarındaki değişiklikleri anlamının bir yolunu sundukları ölçüde odaklanma eğilimindedir. Tarımın hayvan tarihi –yani hayvanları insan ilişkilerinin arka planından ve yardımcı unsurlarından daha fazlası olarak ortaya koyan bir tarih– ise hem çiftlik hayvanlarının çevrelerini ve içinde buldukları kültürleri nasıl değiştirdiklerini hem de insanların ve hayvanların ekonomik bağlamda olduğu kadar duygusal ilişki bağlamında da nasıl bir arada yaşadıklarını düşünmemizi sağlayabilir.

Tarih disiplinine bu tür katkıları olan hayvan tarihi, başta Kuzey Amerika, çeşitli Avrupa ülkeleri ve İngiltere olmak üzere farklı coğrafyalarda tarihyazımının bir parçası haline gelmiştir. Bu yeni alt alanının kabul görmesi, diğer disiplinlerdeki gelişmelerden bağımsız değildir. Özellikle son on yılda tüm beşerî ve sosyal bilimler alanlarında hayvan, öncekinden daha farklı ve yoğun bir şekilde araştırmaların parçası olmaya başlamıştır. Literatürde bu değişimi ifade eden yeni bir kavram da yaygınlık kazanmıştır: “hayvan dönemeci (*animal turn*)”.¹² Hayvanlara, insan-hayvan ilişkisine ve hayvanların insan toplumlarındaki etkin rolünün araştırılmasına yönelik artan akademik ilgiyi anlatmak için kullanılan bu kavram, tarih disiplini özelinde, bütünlüklü bir geçmiş bilgisi için insanmerkezci bakış açısının terk edilerek hayvanların da aktör olarak tarihsel anlatılara dâhil edildiği bir yaklaşımla yapılan akademik çalışmaların tarihyazımında kabul görmeye başladığı bir dönüm noktasına işaret eder.

Yukarıda adı geçen coğrafyalardaki tarih araştırmalarında “hayvan dönemeci” fiilen yaşanmış bir dönüşümdür (Ritvo, 2007, s. 118-122; Vandersommers, 2016).¹³ Osmanlı ve Türkiye tarihyazımında bu tür bir iddiada bulunmak için henüz çok erken, ancak özellikle 2010’lardan itibaren bazı tarihçiler geçmiş insanmerkezci bakış açısından uzaklaşarak incelemeye başlamıştır ve bu eğilimin giderek güçlendiği söylenebilir. Suraiya Faroqhi (2010) tarafından derlenen *Animals and People in the Ottoman Empire [Osmanlı İmparatorluğu’nda Hayvanlar ve İnsanlar]* adlı kitap, hayvanları ve insanları Osmanlı dünyasının ortak aktörleri olarak ele alan ilk akademik yazılı çalışma olması nedeniyle önem taşır. Kitaptaki tüm makaleler hayvan tarihi perspektifiyle yazılmış olmasa da Faroqhi’nin diğer ülkelerde insan-hayvan ilişkileri üzerine yapılan güncel araştırmaları takip ederek Türkiye tarihyazımına bu kitabı kazandırmış olması cesaret verici ve yol gösterici bir adımdır. Osmanlı İmparatorluğu’nda hayvanların çeşitli alanlardaki varlığını ve etkilerini örneklerle açıklayan Faroqhi, buna rağmen Osmanlı tarihçilerinin insan-hayvan ilişkilerine yeterince ilgi göstermediğini belirttiği giriş yazısında, hayvan üzerine çalışacak tarihçilerin kullanabilecekleri birincil kaynaklar hakkında oldukça aydınlatıcı ve detaylı bir döküm sunar (Faroqhi, 2010, s. 11-54).

Alan Mikhail’in türlerarası bakış açısıyla kaleme aldığı *The Animal in Ottoman Egypt [Osmanlı Mısır’ında Hayvan]* başlıklı kitabı (2014) ve farklı tarihlerde yayımlanmış makaleleri (2010; 2013; 2015) hayvan tarihi çalışan Osmanlı tarihçilerinin başvurduğu temel kay-

naklar arasındadır. Bu çalışmalar, imparatorluktaki diğer birçok aktör gibi hayvanların da erken modern dönemden 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı dünyasındaki dönüşümün ayrılmaz bir parçası olduğunu gösterir. Mikhail'e göre üç grup hayvan –çiftlik hayvanları, köpekler ve yaban hayvanları– ile insanlar arasındaki çoklu ilişkilerin incelenmesi Osmanlı Mısırı'nda kırsal emekten, kentsel hijyene ve kamu sağlığından küresel ticarete kadar geniş bir yelpazeyi içine alan süreklilik ve değişimlerin daha bütüncül bir tarzda analiz edilmesini sağlar (2014). Mikhail'in uluslararası çevre ve hayvan tarihi camiasında son derece olumlu bir ilgiyle karşılanan bu çalışmalarını takiben Osmanlı-Türkiye tarihinde hayvanlar ve insan-hayvan ilişkileri türlerarası bir perspektifle daha yoğun olarak incelenmeye başlamıştır.¹⁴ Halen gelişmekte olan bu literatürü belli kategoriler üzerinden değerlendirebiliriz.

Köpekler başta olmak üzere insanın sevgi, himaye ve şiddet üzerinden ilişki kurduğu hayvanlar, sayıca en çok yayının konusu olarak karşımıza çıkar (Arbel, 2010; Gündoğdu, 2010; Gündoğdu, 2018; Gündoğdu, 2020; Gündoğdu, 2022; Obuz, 2022; Pinguet, 2009; Pinguet, 2010; Schick, 2019; Sunar, 2015, s. 217-227; Yıldırım 2021). Köpeklerin çalışmalarda geniş yer tutmasının pratik ve tarihsel nedenleri vardır. Resmî kayıtların yanı sıra gazete, anı ve seyahatname gibi çeşitli birincil kaynaklarda en çok rastladığımız hayvan türlerinden biri köpeklerdir. “Aşinalığa” vurgu yapan *Canis familiaris* bilimsel adlandırmasının da işaret ettiği üzere, evcilleştirilmiş köpekler yaklaşık 12 ila 14 bin yıl önce –henüz tarım ortaya çıkmamışken– insanla birlikte yaşamaya başlayan ilk hayvan türüdür (Clutton-Brock, 2017, s. 12; McHugh, 2004, s. 16). Dolayısıyla avcılık, çiftçilik, güvenlik, temizlik, savaş gibi faaliyetlerde üstlendiği rollerle insanın yanındaki aktörlerden biri olan köpeklere birincil kaynaklarda sıkça rastlanması tesadüf değildir. Ne var ki daha ziyade insana sağladığı faydalarla kamusal hayatın bir parçası olarak görülen bu hayvanlar, 19. yüzyıldan itibaren hijyen ve güvenlik gerekçeleriyle tecrit ve imha politikalarının hedefi haline gelmiştir. Bunun Osmanlı'daki en somut örneği olan 1910 Hayırsız Ada Köpek Katliamı kolektif hafızamızda travmatik izler bırakmıştır. İnsanın tarihte gerek faydacı saiklerle gerek dolaysız sevgi bağıyla bir arada yaşadığı köpek ve diğer hayvanlar, aynı zamanda insan tarafından sistematik şiddete maruz bırakılmış ve koruma politikalarına tabi kılınmıştır. İlk bakışta çelişkili gibi görünse de birbiriyle son derece bağlantılı olan bu ilişki biçimlerinin geçmişine kapsamlı olarak bakmak, hem insanın kendisini diğer hayvan türleri arasında tarihsel olarak nasıl konumlandığını hem de hayvanların rollerinin 19. yüzyıldan itibaren nasıl değiştiğini daha iyi anlamamızı sağlar.

Türlerarası perspektifle en çok çalışılan bir diğer kategori de yük hayvanları başta olmak üzere enerji kaynağı olarak yararlanan yani emekleri üzerinden ilişki kurulan hayvanlardır (Çelik, 2022a; Gündoğdu, 2022; Halaçoğlu, 2023; İnal, 2021a; İnal, 2021b; Küçük ve İnal, 2022; Sunar, 2015, s. 195-203). Bu alanda yapılan araştırmalar hayvan tarihi bağlamında çeşitli açılardan önem taşır. Fail olma durumu emekçi hayvanlarda hem çalışırken hem de çalışmaya direnirken göze çarpar. Komutlara uymayan eşekler, çalışmaya “toynak direyen” katırlar ya da ilerlemeyi reddeden öküzler bir tür direniş sergiler ve insanlar da buna

karşı ödüllendirme ya da cezalandırma gibi yöntemlere başvurur (Hribal, 2007, s. 103). Bu karşılıklılık üzerinden hayvanlar da insan eylemlerini belirleyen failer olarak tezahür ederler. Ancak hayvan tarihi açısından failliği belirleyen yegâne unsur direniş değildir. İnsanla işbirliği yapmaları, harcadıkları enerjiyle ve fiilen yarattıkları etkiyle çevrelerini dönüştürmeleri de hayvanların failliğine dair çok şey anlatır (Gündoğdu, 2022, s. 59-60). Taşımacılıkta, tarımda, ulaşımda ve savaşlarda rol oynayan at, öküz, manda, eşek, katır ve deve gibi hayvanlar emeklerini sarf ettikleri her alanda insanla beraber tarihsel değişime katkıda bulunmuşlardır. Emekçi hayvanlarla ilgili akademik çalışmalar ayrıca Sanayi Devrimi'nden sonra enerji rejiminin değişmesi yani kas gücünden motor gücüne geçilmesiyle beraber bu bağlamdaki insan-hayvan ilişkilerinin nasıl değiştiğine de ışık tutar.

19. yüzyılda meydana gelen bu tür dönüşümlerin en belirgin olduğu diğer bir alan da insan ile tutsak yaban hayvanları arasındaki ilişkide karşımıza çıkar. Erken modern dönemde siyasi iktidar ve nüfuz adına bir tür prestij göstergesi olan ve gerek saray hayvanat bahçelerinde gerek özel koleksiyonlarda tutulan egzotik hayvanlar, 19. yüzyıldan itibaren ulaşım teknolojilerindeki gelişmelerin sömürgecilikle birleşmesi sonucunda ticareti yapılan kapitalist eğlence metaları haline getirilir. Erken modern dönemde aslanhane olarak bilinen Osmanlı saray hayvanat bahçesinde bulunan tutsak yaban hayvanlarıyla ilgili kayda değer sayıda araştırma –tümü hayvan tarihi perspektifiyle yapılmış olmasa da– mevcuttur (And, 2000, s. 165-208; Baston, 2018, s. 73-75; Ben-Ami, 2017; Faroqhi, 2009; Reindl-Kiel, 2020; Sunar, 2015, s. 205-211). Ne var ki, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda tutsak yaban hayvanları ile insanlar arasındaki ilişkilerin dönüşümü henüz yeni yeni çalışılan bir konudur (Dölek-Sever, 2024). 1880'lerden itibaren modern hayvanat bahçesi açma girişimlerinin başlaması ve 1890'lardan itibaren İstanbul ve diğer kentlerde gezici hayvanat bahçeleri ve sirklerin yaygınlaşması, tutsak yaban hayvanı-insan ilişkilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda da değiştiği anlamına gelir (Dölek-Sever, 2024). Ortaya çıktıkları 19. yüzyılda doğa bilimleri eğitime katkıda bulunduğu söylemiyle meşrulaştırılan bu kurumlar, tutsak hayvanlar için hayli trajik yaşam koşulları barındırıyordu ve eğitimden çok eğlence dünyasına aittirdi.¹⁵ Tutsak yaban hayvanları üzerine yapılan tarih çalışmaları, bu ve benzeri açıdan değerlendirildiğinde, kapitalist tüketim davranışlarından hayvan refahı ve doğa koruma tartışmalarına kadar pek çok alana katkı sağlamaktadır.

İnsanlar ve yaban hayvanları arasındaki ilişkilerin en eski biçimlerinden biri de avcılık faaliyetleridir (Howell, 2019, s. 446). Osmanlı-Türkiye bağlamında hayvan tarihi perspektifiyle yapılan sınırlı sayıdaki çalışma, avcılığın uygulayıcılarının, kurallarının ve taşıdığı anlamın zaman içerisinde değiştiğini gösterir (Kentel, 2022, s. 209-216; Sunar, 2015, s. 212-217). 16. yüzyıla dek padişahın ve saray görevlilerinin katıldığı av organizasyonları, askeri tatbikat olarak değerlendiriliyordu (Sunar, 2015, s. 212-213). Erken modern dönemin ilerleyen aşamalarında özellikle ordu komuta görevinin daha hiyerarşik bir yapıya aktarılmasından sonra avcılık seremonileri padişahın gücünün ve hem kent hem de yaban doğa üzerindeki

hâkimiyetinin bir göstergesi haline gelmişti (Mikhail, 2014, s. 133; Sunar, 2015, s. 213). Öte yandan, padişahın ve siyasi elitlerin avlanma bölgeleri halka açık olmasa da insanların özellikle zaruri ihtiyaçları için başka sahalarda avlandıkları bilinmektedir (Sunar, 2015, s. 213). Sıradan insanların ve yaban hayvanlarının bu faaliyet üzerinden karşılaşmaları ve bu etkileşimin zamanla geçirdiği değişim incelenmeye değer bir konudur. İnsan, yaban hayvanları ve mekân arasındaki ilişkilerin dönüşümüne dair son derece karmaşık süreçleri aydınlatma potansiyeli taşıyan bu tür araştırmaların bir örneği olarak 19. yüzyıl sonunda Terkos Gölü ve çevresindeki balıkçılık ve avcılık etkinlikleri üzerine bir çalışma mevcuttur (Kentel, 2022, s. 209-216).

Tarihçilerin ilgisinin yukarıda bahsi geçen türlerin yanı sıra böcekler gibi genellikle tarihsel incelemenin kapsamı içinde değerlendirilmeyen hayvan kategorilerine yönelmesi, tarih-yazımında hayvan tarihinin yerinin güçlendiğine işaret eder (Specht, 2016, s. 328). Osmanlı İmparatorluğu özelinde son yıllarda haşere, sivrisinek, sülük ve çekirgelerin çeşitli açılardan insan faaliyetlerine yön veren birer aktör olarak değerlendirildiği araştırmaların yapılmış olması bu açıdan umut vericidir (Arabacı, 2023; Çelik, 2022b; Dolbee, 2023; Gamal-Eldin, 2022).

Öte yandan eskiden beri insan hayatının merkezinde bulunan besi hayvanları üzerine türlerarası perspektifle yapılmış çalışmaların sayısının oldukça az olması şaşırtıcıdır (Çelik, 2018).¹⁶ Büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar ve insan arasındaki ilişkileri türlerarası yaklaşımla ele alan, yani salt iktisadi nitelik taşımayan analizler, karşılıklılık ilkesi üzerinden bu hayvanların insan dünyasını nasıl etkileyip dönüştürdüklerine, toplumsal görenek ve alışkanlıkları nasıl yönlendirdiklerine ve endüstriyel hayvancılık ortaya çıkmadan önce insanla olan bağlarının duygusal ve kültürel boyutlarına ışık tutacaktır.

Akademik dünyada hayvanlara yönelik giderek artan ilgi, Osmanlı-Türkiye tarih araştırmalarında yeni ortaya çıkan bu alanın giderek genişleyeceğini göstermektedir.¹⁷ Böylece hayvan ve insanın fiilen birlikte inşa ettikleri geçmiş dünyayı aydınlatacak kapsamlı bir tarih anlayışına doğru mesafe alınması mümkün olacaktır.

Sonuç

Halil Cibran'ın Asi Nehri üzerine inşa edilen bir köprüye dair kısacık öyküsü, âdeta hayvan tarihinin amacını ve vaat ettiği olanakları özetler niteliktedir (Cibran, 2023, s. 34):

(...) Köprü tamamlandığında, sütunlarından birinin üzerine, Grekçe ve Aramca olarak şu yazıyı hakkettiler: "Bu köprü Kral II. Antiokhos tarafından yaptırıldı." (...) Bir akşam kimilerinin biraz meczup olarak gördüğü bir genç, o yazının kazılmış olduğu sütuna kadar indi. O cümlelerin üstünü kömürle karalayıp üzerine şunları yazdı: "Bu köprüünün taşları tepelerden katırlarla taşındı. Üstünden geçerken, gidip dönerken, bu köprüyü inşa eden Antakya katırlarının sırtına biniyorsunuz." İnsanlar bu genç adamın yazdıklarını okuduklarında kimi güldü, kimi şaşırıldı. (...) Ama bir katır bir başkasına gülerek şöyle dedi: "Bu taşları taşıdığımız günleri hatırlıyor musun? Oysa bugüne dek bu köprüünün Kral Antiokhos tarafından yapıldığı söyleniyordu."

Hayvan tarihçisi, bu hikâyedeki “kimilerinin biraz meczup olarak gördüğü” gence benzer. Çalışmalarının temel amacı, geçmişte çeşitli biçimlerde rol oynamış ama yazılı kayıtlar bırakmadıklarından varlıkları göz ardı edilmiş olan hayvanların, tarihsel anlatıya eklenmesini sağlamaktır. Bunu başarabilmek için insanmerkezci bakış açısını terk eder ve insanın öteki canlılarla olan ilişki ve etkileşimleriyle tarihi yapan faillerden yalnızca biri olduğunu kabul eden türlerarası bir perspektifle çalışır. Bu tür bir yaklaşım hem birincil kaynaklara dair sınırların aşılmasını sağlar hem de Halil Cibran’ın hikâyesinde olduğu gibi geçmişin gözden kaçan yanlarına ışık tutarak hakikate yaklaşmamıza yardımcı olur.

Hayvan tarihi araştırmaları Kuzey Amerika, Avrupa ve İngiltere başta olmak üzere farklı coğrafyalarda hızla gelişmektedir. İlk ortaya çıktığında hayvanların insanlar tarafından üretilmiş birincil kaynaklardaki temsili üzerinden yapılan araştırmalar, aradan geçen yıllar içerisinde yerini hayvanların failliğini açığa çıkarmayı hedefleyen çalışmalara bırakmıştır (Fudge, 2022, s. 254-257). 2010’lardan itibaren Osmanlı-Türkiye tarih araştırmalarında türlerarası perspektifle yapılan hayvan tarihi çalışmalarına yönelik ilgi de giderek artmaktadır. Halihazırda farklı hayvan kategorileri üzerinden değerlendirilmeye müsait olan bu alan önümüzdeki on yılda hayvanların failliğini ortaya koyan çalışmaların artmasıyla beraber bambaşka şekillerde de analiz edilebilecektir. Hayvanların failliğini açığa çıkarsın ya da çıkarmasın, esasen her durumda, insan olmayan hayvanları tarihsel anlatının merkezine yerleştiren, geçmişi insan ile hayvan arasındaki etkileşimler üzerinden analiz eden ve hayvanların geçmişteki çoklu rollerini ortaya koyan tüm tarih çalışmaları son derece değerlidir. Çünkü hayvan tarihi yalnızca geçmişe dair değil bugüne dair de birtakım olanakları barındırır. Erica Fudge’ın belirttiği gibi hayvan tarihi bize “*sadece geçmişte ne olduğunu ve insanların geçmişte [hayvanlarla ilgili] ne düşündüğünü söylemekle yetinmemelidir; [bugüne] müdahale etmeli ve her şeyden önemlisi kendimiz hakkında yeniden düşünmemizi sağlamalıdır*” (Fudge, 2002, s. 15). Öyle ki hayvan tarihi çalışmaları, insanın diğer türler arasında kendini nasıl konumlandığının sorgulanmasını sağlayarak, insan ile insan olmayan hayvanlar arasındaki yıkıcı ve eşitsiz ilişki biçimlerinin dönüştürülmesine de katkıda bulunur.

Teşekkür

Makaleyi değerlendiren ve önerilerde bulunan hakemlere, Türkiye’deki Eleştirel Hayvan Çalışmaları alanının gelişiminde önemli bir payı olacağına içtenlikle inandığım bu dosyanın editörlüğünü üstlenen ve yönlendirmeleriyle makalenin son halini almasını sağlayan Özlem Güçlü ve Karun Çekem’e teşekkür ederim. Hayvanlarla kurduğum her tür ilişkinin düşünsel anlamda derinleşmesinde önemli bir rol oynayan Aytek Sever’e makaleyi detaylı bir şekilde okuduğu ve son derece geliştirici görüşlerini benimle paylaştığı için minnettarım.

- 1 Eleştirel hayvan çalışmaları ve hayvan tarihi araştırmaları, türçü olmayan bir dil kullanılmasının insan-hayvan ilişkilerinin yeniden şekillendirilmesinde kilit bir rol oynadığını savunur. Bu nedenle mevcut literatürde “hayvan” kelimesi yerine “insan dışı hayvan” ya da “insan olmayan hayvan” (nonhuman animal) ifadesine yer verilir. Bu makalede her seferinde “insan olmayan hayvan” ifadesi kullanılsa da “hayvan” kelimesiyle kastedilen budur. Türçülük ve türçü olmayan bir dil kullanımı hususunda daha detaylı bir analiz için bkz. (Beirne, 2013, s. 62-64; DeMello, 2012, s. 256-268; Ergin Zengin, 2017, s. 157-161; Singer, 2002, s.xxiv, 18-23; Yates, 2010, s. 15-17). Hayvan çalışmalarında kullanılması önerilen türçü olmayan terimler sözlüğü için bkz. <https://thesavemovement.org/non-speciesist-language/> (Erişim 10 Temmuz 2023).
- 2 Hayvan tarihi üzerine çalışan Osmanlı tarihçilerinin bir kısmının da aynı zamanda çevre tarihi araştırmaları vardır (Çelik ve Luke, 2022; Dölek-Sever, 2022; İnal, 2019a; İnal, 2019b; İnal ve Köse, 2022a; Mikhail, 2011; Mikhail, 2019).
- 3 Bir grup bilim insanı, 1950’lerden itibaren insan faaliyetlerinde ve bunların çevreye olan etkilerinde meydana gelen değişimi “büyük artış/hızlanma (*great acceleration*)” olarak ifade etmektedir. Çeşitli parametreler üzerinden bu artışı gösteren detaylı grafikler için bkz. (Steffen ve diğerleri, 2011, s. 851-852). Ayrıca bahsi geçen değişimin detaylı bir analizi için bkz. (McNeill, 2000).
- 4 Günümüzden yaklaşık 10.000 yıl önce gerçekleşmeye başladığı düşünülen ve insanın doğa ile kurduğu ilişkilerde bir dönüm noktası olarak kabul edildiği için Neolitik Devrim adı verilen süreçte tarım keşfedilmiş ve bitki türleriyle beraber hayvan türleri de yaygın biçimde evcilleştirilmiştir. Neolitik Devrim ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Ergin Zengin, 2017, s. 151-157; Radkau, 2017, s. 106-108).
- 5 Memeliler üzerine benzer bir değerlendirme için bkz. <https://ourworldindata.org/wild-mammals-birds-biomass> (Erişim tarihi 16 Haziran 2023).
- 6 Aynı belgeye başvurarak biri hayvanlara dair somut bilgilere odaklanan diğeri ise alternatif sorular sorarak hayvan tarihine dair çıkarımlar yapan iki farklı çalışma için sırasıyla bkz. (Günergun, 2006, s. 16-17; Dölek-Sever, 2024, s. 376-377). Her iki araştırmada da otuz altı yaban hayvanını beş ay boyunca İstanbul’un farklı yerlerinde teşhir ettikten sonra saraya satmak isteyen Eduardo Montenegro adlı İspanyol bir tüccarın düzenlediği dilekçe ve bu dilekçeye iliştiirdiği liste kullanılmıştır. Günergun, Montenegro’nun hayvan koleksiyonunu, hayvanların cinsi, yaşı ve genel özelliklerini içeren listeyi bire bir günümüz Türkçesine çevirmek suretiyle ve dilekçede açıkça ifade edildiği haliyle bu satışın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki doğa bilimleri eğitimine katkı saylayacağını belirterek ele almıştır. Dölek-Sever ise satır aralarını okumak için aşağıdaki soruları sorarak ilk bakışta yalnızca hayvan türlerini ve çeşitli özelliklerini içeriyormuş gibi görünen bu belgelerden hayvan tarihine dair detaylara ulaşmıştır: Montenegro’nun Avrupa’da dönemin en büyük hayvan tüccarı ve modern hayvanat bahçelerinin kurucusu olarak kabul edilen Carl Hagenbeck ile bir bağlantısı olabilir mi? Montenegro’nun hayvanları sıralayış biçimi –örneğin ilk sırada fil, sonrasında büyük kedilere yer vermiş olması– 19. yüzyıl sonunda insan ile tutsak yaban hayvanları arasındaki ilişkiler hakkında ne anlatmaktadır? Hayvanların aynı türde olduğu halde ayrı ayrı gruplandırılmış olması, farklı türde bazı hayvanların birbiriyle “dost” olduğunun belirtilmesi ve hayvanların hemen hepsi için “güzel”, “yakışıklı”, “güçlü”, “sakin” ve “tuhaf” gibi nitelemelerin kullanılması ne ifade etmektedir? Bu ve benzeri soruların cevapları sadece insan-hayvan ilişkilerine dair değil aynı zamanda, hayvanların gerçek deneyimlerine ilişkin veri de sunmaktadır. Örneğin, listede yer alan sekiz yaşındaki erkek ve dişi kaplanın altı haftalık yavrularıyla birlikte gruplandırılmış olması hayvan tarihçisi için önem arz eder. Doğada dünyaya gelen yavruların genellikle anneleri öldürülerek ele geçirildiği düşünüldüğünde bu hayvanların tümünün bir süredir tutsak bir yaşam sürdükleri, yavru kaplanların İstanbul’da yani atalarının ait olduğu topraklardan binlerce kilometre uzakta bir kafes içerisinde dünyaya geldikleri anlaşılmaktadır. Tüm bunlar hayvanların gerçek deneyimlerini yansıtmaktadır ve hayvan tarihçisinin nihai hedeflerinden biri de bu deneyimleri ortaya çıkarmaktır.
- 7 Osmanlı araştırmalarında özellikle çiftlik ve yük hayvanlarıyla ilgili başlıca kaynaklar tahrir defterleri, temettuat verileri ve imparatorluğun son dönemlerinde yayınlanan tarım istatistikleridir (Faroqhi, 2010, s. 15-20; Güran, 1997). Bu kaynaklarda hayvanlar her zaman toplu olarak ve kategoriler halinde gösterilir.
- 8 Siyasi tarihin güvenli sularından ayrılıp sosyal tarihe yönelen ve özellikle tarihsel kaynaklarda görünürlüğü son derece az olan kadınlar, çocuklar, azınlıklar, köleler, yoksullar ve işçiler gibi madun grupların/sınıfların geçmişini araştıran tarihçiler de benzer sorunlarla karşı karşıyadırlar. Bu araştırma alanları hem resmî kayıtlarda ancak ikinci planda olan grupları tarihsel aktör olarak kabul ettikleri için hem de bu kayıtları çok farklı şekillerde kullanarak bir anlatı ortaya koymaları bakımından hayvan tarihi ile benzerlik gösterirler (Benson, 2011, s. 6; Gündoğdu, 2022, s. 56, 59; Kean, 2012, s. 60).
- 9 Eleştirel Hayvan Çalışmaları söz konusu olduğunda diğer sosyal bilimlerin de tarih disiplininin birikiminden ve yöntemlerinden yararlandığı görülmektedir. Son yıllarda bu şekilde yapılmış olan çalışmaların bir örneği olarak bkz. (Yıldırım, 2021).

- 10 Belli koşulların sağlandığı yapay ortamlarda hayvan davranışlarının gözlemlenmesi de etolojide kullanılan yaygın yöntemlerden biridir. Ancak doğal ortamından koparılmış, stres altındaki canlıların laboratuvarlarda yapılan bu gözlemlerde ne ölçüde gerçek davranış kalıplarını sergilediği hem hayvan refahı hem de üretilen bilginin güvenilirliği açısından sorgulanmaktadır. Çağdaş etolojide, hayvan refahının sağlanabilmesi için hayvanların laboratuvar ortamında değil doğal ortamlarında incelenmesi öncelik kazanmıştır. Daha detaylı bir analiz için bkz. (Almaçık Özyer, 2022, s. 363-365).
- 11 Hayvan davranışlarını analiz eden önde gelen çalışmalar peyderpey Türkçeye kazandırılmaktadır. Bunlardan bazıları için bkz. (Bollache, 2022; De Waal, 2021; Dubois ve Rousseau, 2020; Wohlleben, 2020).
- 12 Bilimsel araştırmalarda ilginin hayvanlara yönelmesini tanımlayan ve Türkçeye birebir çevrilmesi son derece zor olan “*animal turn*” kavramını karşılamak için çeşitli alanlardaki eleştirel hayvan çalışmalarında, bu makalenin yazarının da tercih ettiği “hayvan dönemeci” ifadesinin yanı sıra “hayvan sorununa dönüş” ve “hayvansal dönemeç” ifadeleri de kullanılmaktadır (Almaçık Özyer, 2021, s. 164; Güçlü, 2019, s. 46; İnal, 2021b, s. 1).
- 13 2023 yılının sonlarında ilk akademik hayvan tarihi dergisi *Animal History*'nin University of California Press çatısı altında yayın hayatına başlaması da bunun belirgin bir göstergesidir (<https://online.ucpress.edu/ah>). İlk sayısı 2025'te çıkacak olan dergi, bugüne dek makalelerine çeşitli eleştirel hayvan çalışmaları ve çevre tarihi dergilerinde yer bulan hayvan tarihçileri için özerk bir alan oluşturacağından hayvan tarihi çalışmalarının kurumsallaşması adına önemli bir kilometre taşı olacaktır.
- 14 Bu gelişmenin göstergelerinden biri de popüler tarih dergilerinde hayvan tarihi araştırmalarının dosya konusu olmasıdır. Aralık 2016'da *#tarih* dergisi “Osmanlılardan Cumhuriyete Hayvan Hakları İhlalleri: Kediler, Köpekler, Kuşlar... Bir Zamanlar Dostlarımızdı” başlıklı dosyaya yer vermiştir (Osmanlıdan Cumhuriyete, 2016, s. 20-36). *Toplumsal Tarih* dergisinin Burcu Kurt editörlüğünde hazırlanan Nisan 2018 ve Ekim 2019 sayıları da sırasıyla “Tarihin Dilsiz Tanıkları” ve “İnsanın Kadim Dostu: Hayvanlar” başlıkları altında çeşitli araştırmaları okurlarla buluşturmuştur (Kurt, 2018, s. 34-77; Kurt, 2019, s. 22-47).
- 15 Doğa bilimleri eğitimine katkıda bulunan ve cansız hayvan koleksiyonlarını barındıran doğa tarihi müzeleri Osmanlı-Türkiye tarihyazımında hayvan tarihi perspektifiyle çalışılmayı bekleyen başlıklar arasındadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan doğa tarihi müzeleriyle ilgili çevre tarihi ve bilim tarihi alanlarında yapılmış kıymetli çalışmalar mevcuttur bkz. (Göçmengil, 2021; İleri, 2019; İleri 2021).
- 16 Besi hayvanları üzerine yapılan güncel iktisadi tarih çalışmalarının bazılarında türlerarası bir perspektif kullanılmamış olsa da çevresel faktörlerin bu hayvanların yetiştirilmesindeki belirleyici rolüne değinilmiştir (Köksal Özyaşar ve Nacar, 2023). Besi hayvanları ayrıca daha geniş çevre tarihi çalışmalarında da ele alınmaktadır. Örnek olarak bkz. (Husain, 2023, s. 154-181; Pehlivan, 2020).
- 17 Çeşitli konferanslarda hayvan tarihi panellerine yer verilmesi ve bu konu özelinde akademik toplantıların düzenlenmesi de bu saptamayı destekler. Örneğin, 27-28 Haziran 2019'da Viyana'da University of Vienna, The Turkish Studies Department ve Humboldt Yale History Network tarafından “Middle Eastern Animals: Interdisciplinary Perspectives from Early Modern to Contemporary Times” başlıklı bir çalıştay gerçekleştirilmiştir. Daha sonra da bu bilimsel toplantının bir ürünü olarak, Orta Doğu ve Orta Asya'daki hayvanları tarihsel araştırmanın merkezine koyan çalışmalardan oluşan *Diyâr* dergisinin özel bir sayısı yayımlanmıştır (İnal ve Köse, 2022b, s. 5-8).

Kaynakça

- Almaçık Özyer, E. T. (2021). Toplumunu yeniden düşünmek: Hayvanların sosyolojideki konumu. *Akademia Doğa ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 7/1, 162-182.
- Almaçık Özyer, E. (2022). Şaki'nin öğrettikleri: Anlamlar, sınırlar, dünyalar. D. Bayındır ve M. Yıldırım (Ed.), *Ekoloji: Bir arada yaşamın geleceği* içinde (s. 359-378). Tellekt.
- And, M. (2000). *Kırk Gün, Kırk Gece: Osmanlı Düşünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları*. Yapı Kredi Yayınları.
- Arabacı, B. (2023). ‘Pearls’ of the nineteenth-century: From therapeutic actors to global commodities medicinal leeches in the Ottoman Empire. *Medical History*, 67/2, 128-147.
- Arbel, B. (2010). The attitude of Muslims to animals: Renaissance perceptions and beyond. S. Faroqhi (Ed.), *Animals and people in the Ottoman Empire* içinde (s. 57-74). Eren.

- Bar-On, Y., Phillips R. ve Milo, R. (2018). The biomass distribution on earth. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115/25, 6506-6511.
- Baston, K. (2018). Circus at the edge of Europe: Acrobatic entertainments in the Ottoman Empire. *Early Popular Visual Culture*, 16/1, 57-82.
- Beirne, P. (2013). Animal rights, animal abuse and green criminology. P. Beirne, N. South (ed.), *Issues in Green Criminology: Confronting Harms Against Environments, Humanity and Other Animals* içinde (s. 55-84). Routledge.
- Ben-Ami, I. (2017). Emotions and the sixteenth-century Ottoman carnival of animals. S. Cockram ve A. Wells (Ed.), *Interspecies interactions: Animals and Humans Between Middle Ages and Modernity* içinde (s. 15-33). Routledge.
- Benson, E. (2011). Animal writes: Historiography, disciplinarity, and the animal trace. L. Kalof (Ed.), *Making animal meaning* içinde (s. 3-16) Michigan State University Press.
- Bollache, L. (2022). *Hayvanlar Nasıl Düşünür, İnsanlar Ne Görür?* (Çev. S. Sevinç). Timaş Yayınları.
- Cibran, H. (2023). Köprüyü inşa edenler. *Gezgin* (Çev. K. Sarıalioğlu). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Clutton-Brock, J. (2017). Origins of the dog: Archeological evidence. J. Serpell (Ed.), *The Domestic Dog: Its Evolution, Behavior and Interactions with People* içinde (s. 7-21). Cambridge University Press.
- Çelik, S. (2018). 'Sheep go to heaven, (Angora) goats go to hell': A spatiotemporal analysis of the Angora goat economy in Ankara Province (1889-1905). F. Yenişehirlioğlu ve G. Çerçioğlu-Yücel (Ed.), *Weaving the History: Mystery of a City Sof* içinde (s. 95-107). Koç University VEKAM.
- Çelik, S. (2022a). 'Ormana yakın doğmak talihsizlik': 19. yüzyıl kuzeybatı Anadolu'sunda orman, insan ve mandalar. O. İnal ve Y. Köse (Ed.) *İktidar Tobumları: Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler* içinde (s. 145-170). İletişim Yayınları.
- Çelik, S. (2022b). Humans in animalscapes: Reconstructing vermin-human interactions in rural Anatolia and Mesopotamia. *Diyâr: Journal of Ottoman, Turkish and Middle Eastern Studies*, 3/1, 49-66.
- Çelik, S. ve Luke, C. (2022). Of wetlands and reclamation regimes: Climate change, social upheaval, and political practice in Western Anatolia in the long nineteenth century. Christopher H. R., Haldon, J. (Ed.), *Winds of Change: Environment and Society in Anatolia* içinde (s. 251-276). Koç University Press.
- De Waal, F. (2021). *Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu Anlayacak Kadar Zeki miyiz?* (Çev. A. B. Kaya). Metis Yayınları.
- DeMello, M. (2012). *Animals and Society: An Introduction to Human-Animal Studies*. Columbia University Press.
- Dolbee, S. (2023). *Locusts of Power: Borders, Empire and Environment in the Modern Middle East*. Cambridge University Press.
- Dölek-Sever, D. (2021). Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda hayvan hırsızlığı: Kastamonu Vilayeti örneği. *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, VII/2, 157-193.
- Dölek-Sever, D. (2022). Bir maden kentinin doğuşunun çevresel analizi: Zonguldak. A. Efiloğlu ve G. Arslan (Ed.), *Zonguldak: Antik Çağ'dan Cumhuriyet'e Bir Kentin Tarihi* içinde (s. 579-605). Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları.

- Dölek-Sever, D. (2024). Captive wild animals as visual commodities in the Ottoman Empire: A historical review. *Middle Eastern Studies*, 60/3, 368-384. Erişim adresi <https://doi.org/10.1080/00263206.2023.2215716>
- Dubois, P. J. ve Rousseau, E. (2020). *Kuşların Felsefesi*. (Çev. M. Erşen). Domingo Yayınevi.
- Ergin Zengin, S. (2017). İnsan-merkezciliğin yükselişi: Avcı-toplayıcılıktan günümüze hayvanın değişen statüsü. *Doğu-Batı*, 82, 143-1165.
- Faroqhi, S. (2009). Exotic animals at the sultans' court. S. Faroqhi (Ed.), *Another Mirror for Princes: The Public Image of the Ottoman Sultans and its Reception* içinde (s. 87-101). Gorgias Press.
- Faroqhi, S. (Ed.) (2010). *Animals and People in the Ottoman Empire*. Eren.
- Fudge, E. (2002). A left-handed blow: Writing the history of animals. N. Rothfels (Ed.), *Representing Animals: Theories of Contemporary Culture* içinde (s. 3-18). Indiana University Press.
- Fudge, E. (2006). The history of animals. *H-Animal: H-Net Network on the Study of Animals in Human Culture*. Erişim adresi <https://networks.h-net.org/node/16560/pages/32226/history-animals-erica-fudge>
- Fudge, E. (2014). What was it like to be a cow?: History and animal studies. L. Kalof (Ed.), *The Oxford Handbook of Animal Studies* içinde (s. 1-24). Oxford University Press. Erişim adresi <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199927142.001.0001>
- Fudge, E. (2022). The history of animals in the present moment: Ruminations 2.0. *Humanimalia*, 13(1), 253-264.
- Gamal-Eldin, M. (2022). Foseptikler, sivrisinekler ve humma: İsmailiye ve Port Said'de sıtma tedbirlerinin çevresel bir tarihi, 1869-1910. O. İnal ve Y. Köse (Ed.) *İktidar Topumları: Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler* içinde (s. 229-257). İletişim Yayınları.
- Göçmengil, G. (2021). A brief history of natural history museums in the Ottoman Empire. *Geological Curator*, 11(5), 375-384.
- Güçlü, Ö. (2019). Tavşanların gözünden, tavşanlar dahil: Başka türlü bir Berlin Duvarı belgeseli. *sinecine: Sinema Araştırmaları Dergisi*, 10/1, 43-60.
- Gündoğdu, C. (2010). The animal rights movement in the Late Ottoman Empire and the early Republic: The society for the protection of animals (Istanbul 1912). S. Faroqhi (Ed.), *Animals and People in the Ottoman Empire* içinde (s. 373-395). Eren.
- Gündoğdu, C. (2018). The state and the stray dogs in late Ottoman Istanbul: From unruly subjects to servile friends. *Middle Eastern Studies*, 54/4, 555-574.
- Gündoğdu, C. (2020). Dogs feared and dogs loved: Human-dog relations in the late Ottoman Empire. *Society & Animals*, 1-22. Erişim adresi <https://doi.org/10.1163/15685306-BJA10008>
- Gündoğdu, C. (2022). Savaşın meçhul aktörleri: Osmanlı Cihan Harbi seferberliğinde hayvanlar üzerine genel bir değerlendirme. *Kebikeç*, 53, 55-88.
- Günergun, F. (2006). Türkiye'de hayvanat bahçeleri tarihine giriş. *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 185-218 [1-19]). Fırat Üniversitesi Yayınları.
- Güran, T. (1997). *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909, 1913 ve 1914*. Devlet İstatistik Enstitüsü.

- Halaçoğlu, C. (2023). *Revitalizing Ottoman Equine Heritage: Transformation of 19th Century Horse Breeding Practices and Their Impacts on Ottoman Empire*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Howell, P. (2019). Hunting and animal-human history. H. Kean ve P. Howell (Ed.), *The Routledge Companion to Animal-Human History* içinde (s. 446-473). Routledge.
- Hribal, J. C. (2007). Animals, agency, and class: Writing the history of animals from below. *Human Ecology Review*, 14/1, 101-112.
- Hughes, J. D. (2001). *An Environmental History of the World: Humankind's Changing Role in the Community of Life*. Routledge.
- Hughes, J. D. (2019). *Çevresel Tarih Nedir?* (Çev. Çalışır M. F.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Husain, F. (2023). *Sultan'ın Nehirleri: Osmanlı İmparatorluğu'nda Dicle ve Fırat* (Çev. Bestami S. Bilgiç). Timaş Yayınları.
- İleri, N. (2019). "Müzesiyle iftihar edecek bir mektep": Robert Kolej'de bir doğa tarihi müzesi. *Kebikeç*, 48, 235-256.
- İleri, N. (2021). Objects of nature and scientific knowledge on the move: The Robert College Natural History Museum in Istanbul. *European Journal of Turkish Studies* (Online), 32, 1-34. Erişim adresi <http://journals.openedition.org/ejts/7178>
- İnal, O. (2019a). Fruits of empire: Figs, rains, and transformation of Western Anatolia in the late nineteenth century. *Environment and History*, 25(4), 549-574.
- İnal, O. (2019b). The making of Eastern Mediterranean gateway city: İzmir in the nineteenth century. *Journal of Urban History*, 45(5), 891-907.
- İnal, O. (2021a). One-humped history: The camel as historical actor in the late Ottoman Empire. *International Journal of Middle East Studies*, 53, 52-72.
- İnal, O. (2021b). Şehrin yükünü taşımak: Osmanlı'dan günümüze çalışan hayvanlar. *Ölçü Olarak Mimarlık: 17. Uluslararası Mimarlık Sergisi Venedik Bienali Türkiye Pavyonu*, 1-9.
- İnal, O. ve Köse, Y. (Ed.). (2022a). *İktidar tohumları: Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*. (Çev. Akyol, E.). İletişim Yayınları.
- İnal, O. ve Köse, Y. (2022b). Human-animal encounters in the Middle East and Central Asia. *Diyâr*, 3/1, 5-8.
- Kean, H. (2012). Challenges for historians writing animal-human history: What is really enough?. *Anthrozoös*, 25/1, 57-72.
- Kentel, K. M. (2022). Doğanın "kozmpolis": 19. yüzyıl sonu İstanbulu'nda Terkos suyu boyunca köylüler, mühendisler ve hayvanlar. O. İnal ve Y. Köse (Ed.), *İktidar tohumları: Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler* içinde (s. 195-228). İletişim Yayınları.
- Köksal Özyaşar, Y. ve Nacar, C. (2023). Marketing sheep in the Ottoman Empire: Erzurum and its trade networks (Circa 1780s-1910s). *Archiv Orientalni*, 91/1, 41-67.
- Kurt, B. (Ed.). (2018). Tarihin dilsiz tanıkları. *Toplumsal Tarih*, 292, 34-77.
- Kurt, B. (Ed.). (2019). İnsanın kadim dostu: Hayvanlar. *Toplumsal Tarih*, 310, 22-47.

- Küçük, M. E. ve İnal, O. (2022). Antroposentrizmin ötesinde: Türkiye modernleşme ve kent tarihinde çalışan hayvanlar. D. Bayındır ve M. Yıldırım (Ed.), *Ekoloji: Bir Arada Yaşamın Geleceği* içinde (s. 399-425). Tellekt.
- McHugh, S. (2004). *Dog*, London: Reaktion Books.
- McKee, J., Chambers, E. ve Guseman, J. (2013). Human population density and growth validated as extinction threats to mammal and bird species. *Human Ecology*, 41, 773-778.
- McNeill, J. R. (2000). *Something new under the sun: An environmental history of the twentieth century*. W. W. Norton.
- McNeill, J. R. (2003). Observations on the nature and culture of environmental history. *History and Theory*, 42, 5-43.
- Mikhail, A. (2010). Animal as property in early modern Egypt. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 53/4, 621-652.
- Mikhail, A. (2011). *Nature and Empire in the Ottoman Egypt: An Environmental History*. Cambridge University Press.
- Mikhail, A. (2013). Unleashing the beast: Animals, energy, and the economy. *The American Historical Review*, 118/2, 317-348.
- Mikhail, A. (2014). *The animal in Ottoman Egypt*. Oxford University Press.
- Mikhail, A. (2015). A dog-eat-dog empire: Violence and affection on the streets of Ottoman Cairo. *Comparative Studies of South Asia and the Middle East*, 35/1, 76-95.
- Mikhail, A. (2019). *Osman'ın Ağacı Altında: Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*. (Çev. Özdil, S.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 2017)
- Nance, S. (2013). *Entertaining Elephants: Animal Agency and the Business of the American Circus*. The John Hopkins University Press.
- Nance, S. (2015). Introduction. S. Nance (Ed.), *The Historical Animal* içinde (s. 1-16). Syracuse University Press.
- Obuz, Ö. (2022). *Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e Hayvan Katliamları ve Himaye: Kediler, Köpekler ve Kargalar*. İletişim Yayınları.
- Osmanlılardan Cumhuriyete hayvan hakları ihlalleri: Kediler, köpekler, kuşlar... Bir zamanlar dostlarımızdı (Dosya). (2016). *#tarib*, 31, 20-37.
- Pehlivan, Z. (2020). El Niño and the nomads: Global climate, local environment, and the crisis of pastoralism in late Ottoman Kurdistan. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 63, 316-356.
- Pincheira-Donoso, D., Harvey, L. P., Guirguis, J., Goodyear, L. E. B., Finn, C., Johnson, J. V., Grattarola, F. (2022). Temporal and spatial patterns of vertebrate extinctions during the Anthropocene. *bioRxiv*, 2-12. <https://doi.org/10.1101/2022.05.05.490605>
- Pinguet, C. (2009). İstanbul'un köpekleri. (Çev. Saadet Özen). Yapı Kredi Yayınları.
- Pinguet, C. (2010). Istanbul's street dogs at the end of the empire: Protection and extermination. S. Faroqhi (Ed.), *Animals and People in the Ottoman Empire* içinde (s. 353-372). Eren.

- Radkau, J. (2017). *Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi*. (Çev. Güder, N.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Reindl-Kiel, H. (2020). Dogs, elephants, lions, a ram and a rhino on diplomatic mission: Animals as gifts to the Ottoman court. S. Faroqhi (Ed.), *Animals and People in the Ottoman Empire* içinde (s. 271-286). Eren.
- Ritvo, H. (1987). *The Animal Estate: The English and Other Creatures in the Victorian Age*. Harvard University Press.
- Ritvo, H. (2002). History and animal studies. *Society and Animals*, 10(4), 403-406.
- Ritvo, H. (2007). On the animal turn. *Daedalus*, 136/4, 118-122.
- Schick, I. C. (2019). Müslüman Türkler ve köpekler. *Toplumsal Tarih*, 310, 24-32.
- Singer, P. (2002). *Animal Liberation*. Ecco.
- Smil, V. (2011). Harvesting the biosphere: The human impact. *Population and Development Review*, 37/4, 613-636.
- Specht, J. (2016). Animal history after its triumph: Unexpected animals, evolutionary approaches and the animal lens. *History Compass*, 14/7, 326-336.
- Steffen, W., Grinevald, J., Crutzen, P. ve McNeill, J. (2011). The Anthropocene: Conceptual and historical perspectives. *Philosophical Transactions: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, 369/1938, 842-867.
- Sunar, M. (2015). Hayvanlar. M. Genç (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çevre ve Şehir* içinde (s. 191-231). İstanbul Medeniyet Üniversitesi.
- Vandersommers, D. (2016). The 'Animal Turn' in history. *The Newsmagazine of the American Historical Association: Perspectives on History*. Erişim Adresi <https://www.historians.org/research-and-publications/perspectives-on-history/november-2016/the-animal-turn-in-history>
- Whitman, W. (2024). *Benliğimin Şarkısı* (Çev. Aytek Sever). Doğu Batı Yayınları.
- Wohlleben, P. (2020). *Hayvanların Gizli Yaşamı*. (Çev. Z. Aksu Yılmaz). Kolektif Kitap.
- Yates, R. (2010). Language, power and speciesism. *Critical Society*, 3, 11-19.
- Yıldırım, M. (2021). *Between Care and Violence: Street Dogs of Istanbul*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). The New School, New York.